

Żydzi jako uchodźcy i przybysze w Egipcie. Kwestia resentymentów egipskich

Streszczenie: W niniejszym artykule przedstawiony został problem migracji na historycznym przykładzie osiedlania się Żydów w Egipcie w czasach faraonów i ptolemejskich. Historia Izraela ukazuje Egipt jako chętnie wybierane miejsce ucieczki bądź dobrowolnej migracji w celu poprawienia swej sytuacji życiowej. Odkryte do tej pory i odczytane papirusy pozwalają na rekonstrukcję sytuacji społecznej w kontekście relacji egipsko-żydowskich. Przedstawały się one często poprawnie, a bywały nawet do tego stopnia bliskie, iż dochodziło do małżeństw mieszanych oraz przyjmowania przez Żydów określonych zwyczajów (być może i religijnych). Natomiast resentymenty egipskie miały swe intelektualne źródło prawdopodobnie wśród elity egipskiej, głównie kapłanów. Tworzyli oni narrację antyżydowską, podtrzymywali ją w pamięci Egipcjan i wykorzystywali w dogodnym momencie dla wzniecenia rozruchów przeciw Żydom. Niechętny wobec Żydów przekaz zachował się także w literaturze egipskiej. Wiele wskazuje jednak na to, iż topisy zdecydowanie antyżydowskie były efektem celowych redakcji tekstu.

Słowa kluczowe: Egipt, Aleksandria, diaspora, Stary Testament, synkretyzm, stosunki społeczne

Jews as Refugees and Newcomers in Egypt. The Question of Egyptian Resentments

Abstract: This article presents the problem of migration on the historical example of Jewish settlement in Egypt in Pharaonic and Ptolemaic times. The history of Israel shows Egypt as a willingly chosen place of refuge or voluntary migration in order to improve one's life situation. The papyri discovered and read so far allow to reconstruct the social situation in the context of Egyptian-Jewish relations. They were often correct and even so close that there were mixed marriages and the adoption of certain customs (perhaps also religious) by Jews. Egyptian resentment, on the other hand, probably had its intellectual source among the Egyptian elite, mainly priests. They created an anti-Jewish narrative, kept it in the minds of the Egyptians, and used it at opportune moments to incite riots against the Jews. The anti-Jewish message was also preserved in Egyptian literature. There are many indications, however, that the definitely anti-Jewish topoi were the result of deliberate editing of the text.

Keywords: Egypt, Alexandria, diaspora, Old Testament, syncretism, social relations

Wprowadzenie

Dramatyczne realia współczesnego świata, w tym konflikty zbrojne i globalny kryzys żywności (*global food crisis*), powodują, iż jednym z istotnych zagadnień społecznych staje się obecnie kwestia uchodźców i migrantów. Analiza społeczna zjawiska migracji winna uwzględniać przede wszystkim dwa aspekty: sytuację nowych mieszkańców danego terytorium oraz reakcję dotychczasowych mieszkańców na pojawienie się obok nich „przybyszów”, tych „nowych”. W poniższym tekście przedstawiona została taka właśnie, dwuaspektowa analiza historyczno-kulturowa dotycząca sytuacji Żydów jako nowych mieszkańców Egiptu w czasach faraonów i ptolemejskich oraz ich stosunków z rdzennymi mieszkańcami. Główną tezę poniższego artykułu jest wskazanie starożytnego Egiptu jako miejsca dla Żydów szczególnego. Wbrew pierwszemu skojarzeniu Egipt stanowił bowiem nie tyle miejsce „niewoli” Żydów, co raczej kraj, który niczym silny magnes przyciągał do siebie uchodźców i migrantów żydowskich, zapewniając im możliwość nowego początku i polepszenia sytuacji społeczno-ekonomicznej.

1. Od prehistorii do czasów faraonów

Na kartach historii starożytnych Żydów niemal od samego początku dostrzec można powiązanie ich losu z krajem nad Nilem. Żydzi przybywali do Egiptu w rozmaitych okolicznościach, nie zawsze dobrowolnie. Kraj ten stanowił cel wędrówki Abrahama w czasie głodu (Rdz 12) oraz miejsce, do którego jako niewolnik trafił sprzedany przez braci Józef (Rdz 37). Losy Józefa mogły w rzeczywistości być mniej dramatyczne, gdyż wiemy o dobrowolnym przybyciu do Egiptu sporej grupy żydowskich migrantów, prawdopodobnie w tzw. Drugim Okresie Przejściowym historii egipskiej, gdy władzę dzierżyli Hyksosi; być może działało się to za XV dynastii (Wolski 2002, 35.46; Niwiński 1993, 2). Wówczas to za zgodą władcy Żydzi osiedlili się w ziemi Goszen (Rdz 45–47; Wj 8). Wydarzenia te, niknące w mroku pradziejów, zachowały się na trwałe pejoratywnie w pamięci Egipcjan. Rdzenni mieszkańcy bowiem odnosili się niechętnie do obcej dynastii, natomiast wszelkie związki z nią oceniane były przez historiografię egipską zdecydowanie negatywnie.

Zastanawiające jest to, że Stary Testament nierzadko wskazuje na Egipt jako miejsce ucieczki dla jednostek zagrożonych w ojczyźnie (Jer 42–43; Lam 5,6; Oz 7,11). Natomiast paradoksalnie dla formowania się tożsamości Izraela fundamentalnego znaczenia nabrało opuszczenie Egiptu przez Mojżesza, prawdopodobnie w okresie ramessydzkim Nowego Państwa, za panowania faraona Merenptaha z XIX dynastii (Niwiński 1993, 24). Wydarzenia, które zapewne nie miały istotnego znaczenia dla faraona (Mélèze-Modrzejewski 2000, 34), dla Izraela stały się najważniejszym faktem kształtującym tożsamość. Specyficzną reakcją na *exodus* obserwować można natomiast po stronie Egipcjan, niewykluczone że w kołach kapłańskich, gdzie powstała dopracowana w najdrobniejszych szczegółach antynarracja.

Oto Mojżesz zostaje według tej legendy wypędzony z Egiptu jako osoba chora, dotknięta trądem (Schäfer 1988, 15–34). Co ciekawe, motyw Mojżesza-wygnańca będzie w przyszłości powracał w pismach tworzonych przez starożytnych autorów niechętnych Żydom.

2. Pod panowaniem babilońskim i perskim

Znacznie więcej informacji historycznych posiadamy z czasów babilońskich. Wiemy, że po zdobyciu Jerozolimy przez wojska króla Babilończyków Nebokadnezara II w roku 597 p.n.e. uchodźcy żydowscy masowo przybywali do Egiptu (Barclay 1996, 20). Posiadamy również wiarygodne przekazy na temat tego, iż wielu żydowskich mężczyzn wybierało służbę w wojsku w charakterze najemników. Najemnicy żydowscy brali między innymi udział w kampanii nubijskiej faraona Psametycha II (wspomina o niej utwór *List Arysteasa do Filokratesa*, 13). Żołnierzy żydowskich spotkać można było w różnych armiach ówczesnego świata. Niektórzy z nich stanowili część potęgi militarnej Kambyzesa II, który z kolei... podbił Egipt, pokonując faraona Psametycha III. Był to zatem kolejny epizod w historii egipskiej, gdzie z postacią najeźdźcy mogli być kojarzeni Żydzi. Egipcjanom natomiast, zwłaszcza elicie tego wielkiego kraju, nie można odmówić dobrej pamięci.

Wspomniany wyżej Psametych II był prawdopodobnie twórcą garnizonu wojskowego na wyspie Elefantynie, niedaleko pierwszej katarakty Nilu, którego zadanie polegać miało na zabezpieczeniu południowej granicy kraju. Za panowania perskiego załoga tego garnizonu granicznego składała się z żołnierzy żydowskich, którzy mieszkali tu wraz ze swymi rodzinami, a niektórzy z nich otrzymali nawet ziemię od władzy perskiej (Mélèze-Modrzejewski 2000, 43). Co więcej, Persowie umożliwili Żydom wzniesienie w tym miejscu świątyni Jahwe z pełnym zastępem kapłańskim. Składano w niej pełną ofiarę, analogicznie do kultu sprawowanego w świątyni jerozolimskiej – zatem ofiarowywano także baranka. Okazało się to w dłuższej perspektywie o tyle konfliktogenne, że Elefantyna była tradycyjnym miejscem kultu boga Chnuma, którego zwierzęciem kultowym był pierwotnie właśnie baran. Po około stu latach współistnienia obu tych kultów (i świątyń) egipscy powstańcy zburzyli świątynię żydowską. Została ona następnie odbudowana za zgodą i przy pomocy Persów (CAP 32). Papyrusy zawierające korespondencję garnizonu z władzami perskimi ukazują Żydom, którzy gorliwie zapewniają o swojej lojalności wobec Persji. Pozwala to zrozumieć niechęć ludności miejscowej i ataki Egipcjan na świątynię żydowską (Yavetz 1997, 53–63).

3. Problematyka kulturowo-społeczna

Diaspora żydowska w Egipcie w czasach faraonów posługiwała się językiem aramejskim, który – co warto zauważyć – był także językiem urzędowym w imperium perskim. Wraz z podbojem macedońskim do Egiptu nadciągnęła nowa, potężna fala żydowskiej imigracji (Mélèze-Modrzejewski 2000, 99–100), szczególnie silna za panowania

pierwszych władców z dynastii ptolemejskiej. Nowi żydowscy mieszkańcy Egiptu natomiast mówili już głównie po grecku (Świderkówna 1991, 275; Walbank 1993, 62).

Józef Flawiusz podtrzymuje relację o żydowskich żołnierzach służących w niepokonanej armii Aleksandra Wielkiego (CAp 1,22; 2,2;5; Bell 2,487; Ant 19,281). Ten władca miał obdarzyć Żydów przywilejami, które historycy skłonni są raczej kojarzyć z sytuacją panującą w Egipcie za czasów rzymskich (Gruen 2002, 71). Wdzięczność Żydów miała się według legendy przejawiać tym, iż swoim synom nadawali oni chętnie imię Aleksander (Mélèze-Modrzejewski 2000, 74).

Faktem jest natomiast, co potwierdzają inskrypcje sepulkralne, iż wśród pierwszych mieszkańców Aleksandrii nad Nilem, było wielu Żydów (Barclay 1996, 29). Rządy dynastii ptolemejskiej, której stolicą stała się Aleksandria, dla wielu Żydów mogły być odczytywane w kategoriach realnej szansy na znaczną poprawę swojej sytuacji, a nawet zrobienie oszałamiającej kariery w aparacie państwa. Dla rdzennych mieszkańców Egiptu miały one natomiast całkiem odmienne znaczenie. Nowi władcy kraju, o korzeniach macedońskich, odnosili się bowiem do Egipcjan z konsekwentną nieufnością. Egipcjanie we własnym kraju uznani zostali przez rządzącą greckojęzyczną klasę za obywateli drugiej kategorii (co i tak stanowi eufemizm, gdyż należałoby raczej powiedzieć: najniższej kategorii). Podczas gdy rosnąca potęga Ptolemeuszów nieustannie potrzebowała ludzi, z których większość, niezależnie od pochodzenia, miała szansę na awans społeczny w zależności od swoich talentów i umiejętności, Egipcjanie szansy takiej nie mieli (Mélèze-Modrzejewski 2000, 107-109). W Egipcie ptolemejskim dostrzegalna była zatem dychotomia społeczeństwa: dyskryminujący podział na klasę Hellenów (do której zaliczali się również i Żydzi) oraz Egipcjan (Barclay 1996, 44) plasujących się najczęściej na najniższych szczeblach drabiny społecznej.

4. Napięcia kulturowe

Jedyny wyjątek od tak zarysowanej reguły stanowili kapłani tradycyjnego kultu egipskiego, których potęga, ograniczona nieco za pierwszych Ptolemeuszów, z czasem rosła. Ptolemeusz IV Filopator został koronowany w dawnej stolicy w Memfis według rytu egipskiego (Dunand 2007, 253). Znany jest także przychylny stosunek władców do świątyni egipskich, które hojnie dotowali. Pomimo tych gestów, zmierzających niewątpliwie do uzyskania poparcia ze strony kół kapłańskich, macedońsko-grecka klasa rządząca w Egipcie zachowywała daleko idący dystans w stosunku do kultury egipskiej. Prawdopodobnie żaden władca z dynastii ptolemejskiej nie znał języka swoich poddanych, aż do czasów Kleopatry VII, która jednocześnie całą tę dynastię zamyka.

Również Septuaginta spogląda na Egipcjan z wyższością. Z perspektywy greckiej Egipcjanie nazywani zostali w niej „barbarzyńcami” (*laos barbaros*) (Ps 113,1; Ez 21,31). Należy jednak przy tym odnotować, iż w światopoglądzie Greków i Rzymian za sprawą

Herodota pojawi się później odmienna tendencja: idealistyczny obraz Egiptu jako kraju, w którego dziedzictwo wpisana została przed wiekami mądrość, z której czerpała młodsza filozofia grecka (Niwiński 1993, 28–43).

5. Pomiędzy akulturacją a ksenofobią

Na rozległym terenie poza głównymi metropoliami (Naukratis, Aleksandria i Ptolemais) dochodziło nierzadko do zbliżenia społecznego i kulturowego Żydów i Egipcjan, ich sytuacja była bowiem czasem zbliżona, na przykład gdy chodzi o najemnych pracowników rolnych. Świadczą o tym zachowane papirusy. W stolicy i innych wielkich miastach państwa Ptolemeuszów stosunki te były jednak zdecydowanie trudniejsze i nierzadko napięte.

W literaturze żydowskiej związanej z Aleksandrią pojawia się bardzo często motyw wrogości Egipcjan wobec Żydów. Chętnie sięga po niego także Józef Flawiusz (CAp 2,28–32; 2,65–67.69; 2,121–124; Bell 2,487). W *Bellum Iudaicum* właśnie pomiędzy tymi dwiema grupami narodowościowymi przedstawia jako normę: „W Aleksandrii dochodziło do ustawicznych zatargów między rodzimą ludnością z Żydami, odkąd Aleksander, który korzystał z udzielonej mu z wielką chęcią pomocy przy tych ostatnich, w czasie wyprawy przeciwko Egipcjanom, pozwolił im w nagrodę za współdziałanie w wojnie osiedlić się w mieście i korzystać z praw na równi z Grekami” (Bell 2,18).

Zachowane papirusy nie potwierdzają jednakże tezy o powszechnej niechęci Egipcjan w stosunku do Żydów, choć bywają pewne teksty, w których uczeni dopatrują się ewentualnie jakichś śladów jednostkowych uprzedzeń, które dotyczą konkretnych ludzi, nie mogą zatem stanowić podstawy do wyciągania wniosków uogólniających (na przykład papirusy CPJ 1,141 oraz CPJ 1,256).

6. Mantehon i Chajremon

Jak zaznaczyłem wyżej, zasadnicza dyskryminacja Egipcjan nie oznaczała braku specyficznych wyjątków w postaci jednostek ze ścisłej elity państwa. Wśród osób związanych z dworem ptolemejskim postacią szczególną był Manethon (Manethos). Był on kapłanem tradycyjnej religii egipskiej i osobistością wpływową w otoczeniu Ptolemeusza II Filadelfa (Barclay 1996, 33). Manethon aktywny był również na polu literackim. W odpowiedzi na popularne historie greckich pisarzy (Herodota, Ktezjasza, Megastenesa i innych) uczeni nie-grecy podejmowali się w tym okresie niemałego wysiłku przedstawienia historii z perspektywy swego narodu, przy czym dzieła te opracowywali po grecku. Pracę taką wykonał Babilończyk Berossos oraz wspomniany właśnie – nieco młodszy od niego – Manethon, spod którego ręki wyszła *Historia Egiptu (Aegyptiaca)*. Nawiasem mówiąc, prace te nie spodobały się greckim czytelnikom ze względu na nadmiar wątków fantastycznych.

Dla niniejszego studium istotne jest natomiast to, że pismo egipskiego kapłana zawierać miało pewne elementy krytyczne wobec zamieszkującej Egipt ludności żydowskiej. Badacze spuścizny literackiej diaspory w Aleksandrii doszukują się w niej (na przykład w utworach Demetriosza czy Artapanosa) elementów polemiki z Manethonem.

Z twierdzeniami Manethona zmagają się także Józef Flawiusz w *Contra Apionem* (CAp 1,227–287) i to dzięki niemu fragmenty historii Egipcjanina zachowały się do naszych czasów. W pierwszym odruchu zatem część badaczy skłonna jest kwalifikować Manethona jako wybitnego przedstawiciela postawy niechętniej Żydom (Conzelmann 1981, 78; Mendels 1990, 155; Schimanowski 2006, 10). Wiele przemawia jednak przeciw takim wnioskowi, ponieważ fragmenty nasycone niechęcią wobec Żydów przypisuje się obecnie nie samemu Manethonowi, a późniejszemu wydawcy jego dzieła, którego z powodu braku bliższej identyfikacji nazywa się Pseudo-Manethonem (Gager 1972, 113–118; Gabba 1989, 630–635). Istotne od strony metodologii pracy Józefa Flawiusza jest również i to, że nie korzystał on z historii egipskiego autora, lecz jedynie z opracowań i wypisów (Conzelmann 1981, 74; por. CAp 1,73).

Żydowski historyk polemizuje również z innym kapłanem egipskim, którym był filozof stoicki, Chajremon (CAp 1,288–292). Uczony ten był kierownikiem Biblioteki Aleksandryjskiej, w latach pięćdziesiątych I wieku n. e. przebywał w Rzymie, gdzie był wychowawcą przyszłego cesarza Nerona. Poza filozofią i religią interesował się także astrologią, hieroglifami oraz historią Egiptu. Wszystko wskazuje na to, iż Józef Flawiusz także pisma Chajremona znał jedynie z drugiej ręki (Schimanowski 2006, 54 z przyp. 242). W porównaniu z Pseudo-Manethonem w zachowanych fragmentach relacji Chajremona nie ma tak wyraźnej wrogości wobec Żydów oraz zarzutów dotyczących ich stylu życia oraz przekonań. Niektórzy badacze uważają jednak, iż z faktu istnienia późniejszej antyżydowskiej tendencji w literaturze greckiej i rzymskiej, które odwoływać się będą do tradycji egipskich, do tej negatywnej tradycji należałoby również włączyć Chajremona (Gabba 1989, 653; Schimanowski 2006, 56). Pozostaje to jednakże jedynie hipotezą, której uzasadnienie złożone jest z szeregu spekulacji.

7. Nastroje nacjonalistyczne

Analizując sytuacje, w których uwidaczniać się mogła niechęć Egipcjan względem Żydów, rozróżnić należy dwa czynniki występujące tradycyjnie w polemice antyżydowskiej. Pierwszy z nich to czynnik etniczny, drugi zaś – religijny (Collins 2000, 11–12). Z punktu widzenia Egipcjan „Hellenowie” byli greckojęzycznymi najeźdźcami i okupantami kraju nad Nilem. Kapłani egipscy znaleźli sposób porozumienia z nowymi władcami, jednakże nowy system społeczny zepchnął zdecydowaną większość rdzennej ludności kraju na najniższe szczeble hierarchii. Nie mieli zatem żadnych powodów do sympatii dla przybyszów, w tym dla Żydów.

Opisane już wcześniej wydarzenia z Elefantyny, będące zapowiedzią podobnego procesu w czasach hellenistycznych, zasadały się na narastaniu nastrojów nacjonalistycznych, które potrzebowały dodatkowych argumentów. Wpiew pojawia się zatem u Egipcjan resentyment, później dopiero dołącza do niego argument religijny. Szczególnie mocno prawidłowość taka uwidoczniła się w czasach rzymskich, konkretnie podczas wojny w latach 115–117. Niechęć Egipcjan do Żydów przeniesiona została z płaszczyzny społecznej na religijną dzięki propagandzie realizowanej przez kapłanów egipskich (Frankfurter 1992). Prastare świątynie odzyskiwały swoje wpływy społeczne, a kapłani najprawdopodobniej inicjowali coraz silniejsze ruchy sprzeciwu. Wyrazem takich odczuć jest utwór tytułowany w literaturze jako *Wyrocznia Garmcarza* z późnego okresu ptolemejskiego. Hipotetyczny udział egipskich kapłanów w rozpalaniu ruchów nacjonalistycznych przypomina równie złowieszczy utwór sumeryjski pochodzący z czasów III Dynastii z Ur, znany jako *Przeklinanie Akadu* będący odpowiedzią tamtejszych kół kapłańskich na auto-deifikację Naramsina.

8. Sfera *sacrum*

W warstwie *stricte* religijnej natomiast kontrowersje między Żydami i Egipcjanami przybierały często obustronny zarzut bezbożności. Żydzi już w czasach biblijnych musieli sobie zdawać sprawę z faktu, jak źle odbierane były przez Egipcjan ich ofiary składane Bogu np. z byków i baranów: „Odpowiedział Mojżesz: Nie wypada postępować w ten sposób, ponieważ obrażają Egipcjan byłaby nasza ofiara dla Pana, Boga naszego, gdybyśmy złożyli na ofiarę to, co w oczach Egipcjan jest niedozwolone. Czy za to nie ukamienowaliby nas?” (Wj 8,22). Z perspektywy Mojżesza, który miał okazję z bliska poznać kulturę i religijność Egipcjan, wahanie to nie jest pozbawione słuszności. Tora jednakże zawiera także informację o niechęci Egipcjan, która wyrażona została *explicite* w taki sposób: „Egipcjanie bowiem nie mogli jeść razem z Hebrajczykami, gdyż byłoby to dla Egipcjan rzeczą wstrętną” (Rdz 43,32) oraz w nieco dalszym fragmencie tej samej księgi biblijnej: „obrzydzenie wzbudza w Egipcjanach każdy pasterz trzody” (Rdz 46,34).

Co do zasady stosunek Żydów do religii kraju, w którym zamieszkali, mógł potencjalnie w każdej epoce stanowić źródło problemów społecznych. W generalizującej opinii Józefa Flawiusza (CAp 1,224) kością niezgody miało być przeciwieństwo między kulturami egipską a żydowską. Podczas gdy Egipcjanie wyrosli w skomplikowanej kulturze, skupionej na tradycji religijnej przejawiającej się w formach związanych z kultem zwierząt, społeczność żydowska zasadniczo kultem takim pogardzała, a cechy czczonych zwierząt przypisywała samym Egipcjanom (Arist 138; Mdr 15,18–16,14; CAp 1,224–225; 2,66, 85–86)¹. Ponadto obecność Żydów w Leontopolis (przybyłych tu z Judei pod wodzą arcykapłana Oniasza IV),

¹ Na marginesie warto tu odnotować, iż zoolatrya w religii egipskiej w formie, jaką dziś stereotypowo rekonstruujemy, jest prawdopodobnie wynikiem naszej nieznajomości ówczesnej kultury i wynikającym z tego błędem poznawczym.

wraz ze świątynią wzniesioną na dawnym miejscu kultu bogini Bastet mogła powodować lokalne niezadowolenie i konflikty (Bohak 1995).

Z drugiej zaś strony radosne historie żydowskie dotyczące *exodusu* Mojżesza były głęboko obraźliwe dla Egipcjan (Barclay 1996, 34), a coroczne świętowanie Paschy stanowiło powód do irytacji (Porten 1984, 389). Topos trędowatych Żydów wygnanych z Egiptu mógł być doskonałą bazą dla nacjonalizmu egipskiego. W literaturze przedmiotu pojawiła się również sugestia dotycząca wariantu przeciwnego, według której to żydowska relacja o *exodusie* mogłaby być stworzona dla potrzeb polemiki z istniejącymi wcześniej, niekorzystnymi dla Żydów relacjami o ich wygnaniu z Egiptu (Barclay 1996, 34 przyp. 45)².

9. Uwagi odnośnie do metody rekonstrukcji sytuacji społecznej Egiptu

Jeżeli w rzeczywistości istniały wzajemne uprzedzenia pomiędzy Egipcjanami i Żydami, czy to na płaszczyźnie polityczno-społecznej, czy też na płaszczyźnie religijnej, samo w sobie nie wydaje się to być niczym nadzwyczajnym i w wielu kwestiach uznać można jej przejawy za nieuniknione etapy procesu współistnienia (a z czasem także i nieuchronnego zbliżania się do siebie) dwu odmiennych kultur. Istota problemu tkwi w ponadczasowości pewnych negatywnych stereotypów, które wówczas spisano (lub tworzono w wersji ustnie powielanej opowieści). Korzystać z nich w przyszłości będą autorzy niekoniecznie nastawieni *a priori* wrogo wobec Żydów, lecz obraz historii i kultury żydowskiej, jaki otrzymają i na jakim będą bazować, będzie zdecydowanie zafałszowany.

W związku z powyższym w procesie rekonstrukcji stosunków społecznych i wzajemnego oddziaływania kultur bezpieczniejsze jest nadużycie pewnych filtrów badawczych (w sensie nadmiernej być może ostrożności w formułowaniu wniosków ogólnych), niż zbytnia ufność w powszechny charakter opisywanych postaw i bezkrytyczne zaakceptowanie zbyt pochopnie wysnuwanych, a później powielanych wniosków o frazeologii zgodnej z wzorcem nawiązującym do „starożytnych Egipcjan”.

10. Przykłady pozytywnego stosunku Żydów do kultury egipskiej

Żydzi zamieszkujący Egipt już od czasów faraonów, awansujący społecznie za Ptolemeuszów, mieli okazję dobrego zapoznania się z kulturą egipską. Wiele wskazuje na to, iż żydowscy chłopci i rzemieślnicy na egipskiej prowincji nie zawsze trzymali się kurczowo zwyczajów żydowskich. Papiirusy pokazują, iż wielu Żydów przyjęło egipskie

² Propozycję Barclaya odczytuję jednak jako nieopartą na konkretnej argumentacji i zbyt nieprawdopodobną.

imiona, na przykład Seos lub Pasis (CPJ 1,46, 133). Liczne znaleziska świadczą także o ich aktywnej obecności w relacjach ekonomicznych: Żydzi nie tylko płacili podatki, ale i jako urzędnicy państwowi je pobierali (CPJ 1,90, 100–102, 240), w stosunku do kontrahentów innych narodowości występowali zarówno jako pożyczkodawcy (CPJ 1,152; CPJ 2, 413, 414), jak i pożyczkobiorcy (CPJ 1,142; CPJ 2,411, 417). Pracowali wśród egipskich robotników i rzemieślników, przebywali z nimi i zapoznawali się z ich zwyczajami, z ich wierzeniami a także z ich rodzinami. Odkrycia papirologiczne wskazują bowiem na bliskie związki Żydów z prowincji z ich egipskimi sąsiadami (CPJ 1,9, 30, 44, 99; CPJ 2,417). Zbliżenie takie skutkowało tym, iż niektórzy z nich żenili się z Egipcjankami i zaczęli czcić bogów egipskich (Barclay 1996, 114).

Już w czasach farańskich część Żydów zamieszkujących Egipt pozytywnie odnosiła się do kultury tego kraju, niektórzy nawet przyswajali sobie pewne elementy egipskiej myśli teologicznej (czego ślady obecne są w *Starym Testamencie*, głównie *Psalmach* i księgach mądrościowych), prawdopodobne jest również, iż jednostki już wtedy akceptowały miejscową religię (Niwiński 1993, 22–27). Nie inaczej było w epokach późniejszych. Pewien papirus z końca II w. n. e. wymienia Żyda imieniem Jakub, który pełnił funkcję strażnika w świątyni Sarapisa w Oxyrhynchos (CPJ 3,475). Świadcstw powiązań Żydów ze świątyniami na terenie Egiptu jest więcej. Na proces synkretyzacji wierzeń wskazuje ciekawy papirus z końca II w. p. n. e. zawierający modlitwę z Psalmu 20 (Ps 20, 2–6), która skierowana jest równocześnie do Jahwe i do Horusa (Nims i Steiner 1983). Obecność Żydów w świątyniach egipskich mogła mieć charakter religijny, ale nie zawsze musiało tak być. Sanktuaria te pełniły bowiem również istotną funkcję w życiu ekonomicznym kraju. Na terenach przyświątynnych – po uiszczeniu bóstwu odpowiedniej opłaty – prowadzili bowiem swój interes liczni kupcy. Sytuacja ta, choćby ograniczona do sfery zewnętrznej, mogła być czynnikiem wprowadzającym konkretnego Żyda w świat religii egipskiej, choćby rozpatrywanej bez wyraźnych odniesień do *stricte* pojmowanej sfery *sacrum*.

Zakończenie

Ukazany powyżej obraz sytuacji żydowskich mieszkańców Egiptu, w przekroju historycznym od pradziejów do czasów hellenistycznych, pozwala stwierdzić, iż to właśnie nad Nilem Żydzi znajdowali szczególnie korzystne miejsce do osiedlenia się i podjęcia próby „nowego startu”. Warto podkreślić, iż pozostawali tu jeńcy wojenni, którym zwrócono wolność oraz wygnańcy, których potomkowie również nie zamierzali już powrócić do ojczyzny. Ponadto Egipt stanowił miejsce, do którego z własnej woli przybywali migranci żydowscy. Studium powyższe prezentuje wybrane problemy społeczno-kulturowe wynikające z istnienia silnej (i stale powiększającej się) diaspory żydowskiej w Aleksandrii i na pozostałym terytorium Egiptu.

Pomimo występowania bardzo wielu możliwości bezpośredniego kontaktu Żydów z kulturą egipską pamiętać należy, iż ukazanie ich w hellenistycznym *Sitz im Leben* odsłania ciekawe związki pomiędzy otwartością kulturową a zajmowaną pozycją społeczną. Wiemy bowiem, iż Hellenowie zasadniczo trzymali się od Egipcjan z daleka, ich odporność na wpływy kultury egipskiej wynikała przede wszystkim ze świadomości, iż nawet w warstwach niższych ich sytuacja była znacznie łatwiejsza od położenia rdzennych mieszkańców. Utrata przynależności do uprzywilejowanej w różny sposób warstwy Hellenów groziła degradacją społeczną i w konsekwencji ekonomiczną. Frapujące jest także to, iż Grecy ulegali wpływom kultury egipskiej, ale nie wpływało to znacząco na ich sposób traktowania Egipcjan (Wipszycka i Bravo, 1992, 189-190). Nic dziwnego zatem, że dla Żydów korzystniejszym było zbliżenie z kulturą hellenistyczną, niż egipską (Barclay 1996, 25). Zwłaszcza atmosfera miejska sprzyjała, procentującemu awansem społecznym, zbliżeniu się do kultury greckiej.

Bardzo możliwe, iż nowe odkrycia archeologiczne na terenie Egiptu ukążą nowe aspekty dialogu między kulturami Żydów i Egipcjan. Odbyswał się on zasadniczo na prowincji, gdzie społeczno-intelektualne aspiracje Żydów, jak to ukazują papirusy, znacznie odbiegały od zainteresowań i dążeń mieszkańców wielkich *poleis*.

Bibliografia

1. Źródła i skróty

- Aramaic Papyri of the fifth century B. C.*, red. Cowley A.E., Oxford 1923 (cytowane jako CAP z podaniem numeru papirusu).
- Barclay J. M. G., *Jews in the mediterranean diaspora. From Alexander to Trajan (323 BCE-117 CE)*, Berkeley–Los Angeles–London 1996.
- Bohak G., *CPJ III, 520. The Egyptian reaction to Onias' temple*, "Journal of Jewish Studies" 26 (1995), s. 32–41.
- Collins J. J., *Between Athens and Jerusalem. Jewish Identity in the hellenistic Diaspora*, Michigan–Cambridge 2000.
- Conzelmann H., *Heiden, Juden, Christen. Auseinandersetzungen in der Literatur der hellenistisch-römischen Zeit*, Tübingen 1981.
- Corpus Papyrorum Judaicarum*, red. Tcherikover V., Fuchs A., t. 1–3, Cambridge 1957–1964 (cytowane jako CPJ z podaniem tomu i numeru papirusu).
- Dunand F., *The religious system at Alexandria*, (w:) Ogden D. (red.), *A Companion to Greek religion*, Hoboken 2007, s. 253–263.
- Gabba E., *The growth of anti-Judaism or the Greek attitude towards Jews*, (w:) Davies W. D., Finkelstein L. (red.), *The Cambridge history of Judaism*, t. 2, *The hellenistic age*, s. 614–656, Cambridge 1989.
- Frankfurter D., *Lest Egypt's city be deserted. Religion and ideology in the Egyptian response to the Jewish revolt (116–117 C.E.)*, "Journal of Jewish Studies" 43 (1992), s. 203–220.
- Gager J. G., *Moses in Graeco-Roman Paganism*, Nashville – New York 1972.

- Gruen, E. S., *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans*, Cambridge 2002.
- Mélèze-Modrzejewski, J., *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000.
- Mendels D., *The polemical character of Manetho's Aegyptiaca*, "Studia Hellenistica" 30 (1990), s. 91–110.
- Nims Ch. F., Steiner R. C., *A paganized version of Psalm 20: 2–6 from the Aramaic text in demotic script*, "Journal of the American Oriental Society" 103 (1983), s. 261–274.
- Niwiński, A., *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Warszawa 1993.
- Porten B., *The Jews in Egypt*, (w:) Davies W. D., Finkelstein L., *The Cambridge history of Judaism*, t. 1, *Introduction. The Persian period*, s. 372–400, Cambridge 1984.
- Schäfer P., *Judeophobia. Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, Harvard 1988.
- Schimanowski G., *Juden und Nichtjuden in Alexandrien: Koexistenz und Konflikte bis zum Pogrom unter Trajan (117 n. Chr.)*, Münster 2006.
- Świderkówna A., *Bogowie zeszli z Olimpu*, Warszawa 1991.
- Yavetz Z., *Judenfeindschaft in der Antike*, München 1997.
- Walbank, F. W., *Hellenistic world*, Harvard 1993.
- Wipszycka E., Bravo B., *Historia starożytnych Greków*, t. 3, *Okres hellenistyczny*, Warszawa 1992.
- Wolski, J., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2002.